

Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali'nde Toplumsal Cinsiyet

Gender in the Great Islamic Catechism by Ömer Nasuhi Bilmen

Esra Aslan Turan¹

Öz

İlmihaller iman, namaz, oruç, hac, zekât ve ahlak gibi konularda, İslam'ın temel kurallarını öğretmek için yazılmış, Türkiye'de dindarlığı şekillendiren kurucu eserlerdendir. Bu durum, ilmihallerin kültürel yapı ve anlayışlarla çoğu yerde uyumlu olmasıyla yakından ilgilidir. Bu çerçevede kadınlık ve erkeğin toplumsal manalarının ilmihal temelli yaygın dinî inanışlara güçlü bir şekilde yansıdığı ifade edilebilir. Bu anlayışlara göre kadınlar ev ve çocuk bakımı ile bağlantılı rolleri icra ederken erkeğin dışarda çalışarak ailenin geçimini ve güvenliğini temin etmesi beklenir. Bu rol ve beklentilere dair kabuller dinî literatürdeki cinsiyet temelli değerlendirmeleri etkilemiş; kültürel kodlara göre şekillenmiş dinî metinler çoğu zaman geleneksel kadınlık ve erkeklik normlarını meşrulaştırarak pekiştirmenin güçlü araçları olmuştur. Bu çalışma Türkiye'de ilmihallerin, mevcut cinsiyet anlayışlarına dair sürekliliklerin sağlanmasında dinin ne kadar belirleyici bir faktör olduğunu ortaya koymasından dolayı önemli olduğu düşüncesiyle yürütülmüştür. Bu amaçla Türkiye halk dindarlığının kurucu unsurlarından biri olarak görebileceğimiz Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali'nde ortaya konulan fetvalarda, kadın ve erkek olmanın ele alınma şekli, metnin tamamı gözden geçirilerek irdelenmiştir. Çalışma sonucunda kadını erkeğe karşı ikincil gören; gücü, iradesi, yönetme ve ifade etme kabiliyeti eksik biri olarak kodlayan geleneksel değer yargılarının Büyük İslam İlmihali'ndeki dinî hükümleri de şekillendirdiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Din sosyolojisi, İlmihal sosyolojisi, İlmihal dindarlığı, Ömer Nasuhi Bilmen, Toplumsal cinsiyet

Abstract

İlmihals, also catechisms, are essential works shaping piety and religion in Türkiye, which are written to teach the fundamentals of Islam on certain subjects namely faith, prayer, fasting, pilgrimage, zakat and morals. This is closely related to the fact that catechisms often comply with cultural structures and conceptions. In this context, it can be claimed that social significances of womanhood and manhood are strongly reflected in catechism-based common religious beliefs. According to these conceptions, while women are attributed to undertake home and child care-related roles, men are expected to work outside, be the bread-winner for the family, and provide security. Recognitions of these roles and expectations have had an impact on gender-based evaluations in religious literature; religious texts shaped based on cultural codes have often justified traditional norms of womanhood and manhood, and so become the dominant instruments reinforcing those norms. The triggering idea behind this study is that catechisms in Türkiye are thought to be very important to reveal how religion is a determinant in the permanence of the present gender conceptions. Therefore, in this study, it was examined how being a male and a female had been handled and discussed in the fatwas in the Great Catechism of Islam by Ömer Nasuhi Bilmen, which could be considered one of the founding texts in terms of piousness of Turkish society; the entire text was reviewed. The result of the study revealed that traditional standards of judgment considering women inferior to men and defining them as someone who lacked power, willpower, governance, and articulation has also structured the religious judgments and verdicts in the Great Catechism of Islam.

Keywords: Sociology of religion, Catechism, Catechism-based Piety, Ömer Nasuhi Bilmen, Gender

Atıf/Citation: Aslan Turan, E. (2023). Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali'nde toplumsal cinsiyet, *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 203-234.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, [esraleyil\[at\]gmail.com](mailto:esraleyil[at]gmail.com),
ORCID ID: 0000-0002-3929-7716

Extended Abstract

Catechisms, or ilmihals, are works written to teach Islamic decrees, which introduce judgments in possible religious life under the present conditions of that time, namely to teach significant subjects in religion like faith, prayer, fasting, pilgrimage, zakat and morals; and the aim is to establish and direct daily religious life. Catechisms offer religious knowledge that will be beneficial for public in a straightforward and comprehensible form. Hence, catechisms are very influential in terms of religionizing the knowledge that directs daily life. For a mediocre Muslim in Türkiye, catechisms are considered to be one of the first sources to consult in order to put religion into practice properly. It can be claimed that catechism-based religious knowledge is one of the essential founders of piety in large mass areas such as homes, schools, courses and community meetings, where religious education is carried out in written or oral form in Türkiye. The ready-made, systematic, concrete solutions Ömer Nasuhi Bilmen put forward for daily religious needs and problems lie at the basis of his strong influence on widespread popular piety and devotion. Catechism-like works have been effective on large masses from the point of being easily accessible, providing ready-made information, and revealing what needs to be done in certain situations, ignoring other options, and have become the basic medium for learning religious life. This is also closely related to the fact that catechisms often comply with traditional codes, cultural patterns and standards of judgments.

Most catechisms are repetitions of the previous ones and reflect the religious understanding of the period in which they are written, and they create a certain religious knowledge tradition by disseminating religious knowledge. The judgments set forth in the catechisms are compatible with the characteristics of the existing social structure. In this context, it can be stated that gender conceptions are strongly reflected in widespread religious beliefs. Accordingly, while women are playing roles related to home and childcare, men exhibit controlling, guiding and pioneering behaviours. Acknowledgments regarding these roles and behaviours have shaped religion-centred gender interpretations. Religious recognitions have often been means of legitimizing existing gender norms, which is the indicator of the fact that our understanding of gender is very crucial in revealing the decrees and verdicts about gender in catechisms and that we can find the traces of our existing gender conditioning in catechism books.

The provoking idea behind this study can be explained as the following: being very influential in shaping religious consciousness and understanding in many places where religious education is provided in Türkiye, particularly starting from the family itself, catechisms are very important in terms of revealing how religion is a determining factor in strengthening and

perpetuating our current understanding of gender. Catechisms can be seen as one of the areas of interaction between religion and culture. For this purpose, studying the fatwas in the Great Catechism of Islam by Ömer Nasuhi Bilmen, which is the most read book by the society and which can be considered one of the founding texts for the piety of Turkish society, the way how being a male and female is discussed in those fatwas has been examined by reviewing the entire text. Various expressions reflecting the traditional gender values have been found in all sections of the book in question. As in the example of Ömer Nasuhi Bilmen, some traditions and customs existing in the society are introduced in the catechisms by attributing a religious dimension. Recognitions reflecting traditional gender stereotypes, suggestions regarding family and kinship relations, and expressions under the title of respect and reverence also demonstrate what is mentioned here.

Social rules of womanhood and manhood are reflected in religious beliefs which have broad stability in society. In this context, assumptions based on the identification of women through traditional roles such as taking care of home and kids and men through the role of providing for the family by working outside have determined gender-related comments in religious texts and discussions. In fact, religious texts play a very crucial role in establishing and fortifying the conception of gender. The perspective put forward in the catechisms reveals the male-centred approach which mainly claims that women are deficient regarding their mental ability; therefore they are addressed through men who are God's main addressees. This situation referring to the strong bond between culture and religious structure demonstrates that religious indoctrination immensely brings the permanency of unfair and discriminatory practices that women are subjected to.

Since most sacred books emerged in male-dominated historical and social contexts, they have become compatible with cultural assumptions that control women's bodies in due course. While many religious traditions, including of Muslims, agree on the subordination of women, this is considered as a response to the support and protection of men. Most jurists in Muslim societies similarly have viewed the husband's care and protection as a reward of performing sexual duties for the husband. This case based on women's responsibilities regarding sexuality, home and children was common everywhere until recently.

In the judgments and verdicts expressed in the Great Catechism of Islam, men are considered to be the main addressees as a gender with the utmost individual freedom compared to women, while women are addressed mostly regarding their sexuality; their mobility and activities outside home are tried to be restricted as much as possible by religious obstacles; and legally they are treated like slaves and children. It is evident that woman is considered to be the gender under the rule of men.

Women, whose main role is limited to motherhood, are therefore excluded from public life and are often associated with slaves. This situation also reflects the conception of women in the catechisms. In this respect, Bilmen's catechism reveals an approach which reflects repeats, confirms and reinforces sexist traditional social values. As a result, it is found out that traditional value judgments considering women of second importance and inferior to men and defining them as someone who lacks mental skills, management and expression abilities also shape the religious decrees and judgments in the Great Catechism of Islam. The perspective here confirms the male-centred traditional approach in which women do not have the ability to reason to the required extent, and therefore they are addressed through men who are God's direct and main addressees.

Keywords: Sociology of Religion, Catechism, Catechism-based Piety, Ömer Nasuhi Bilmen, Gender.

Giriş

Sözlükte “davranış bilgisi” anlamına gelen ilmihal, terim olarak inanç, ibadet, muamelat, ahlaki meseleler ve peygamberlerin hayatına dair temel bilgileri içeren el kitabı (Kelpetin Arpaguş, 2000) olarak tanımlanmıştır. İlmihaller insanların geneline vasitasız bir şekilde ve kısa yoldan işine yarayacak dinî bilgileri basit ve anlaşılır haliyle sunarlar. Bu sayede toplumun gündelik hayattaki davranışlarını yönlendiren bilgilerin dinselleşmesinde oldukça etkili olmuşlardır (Okumuş, 2006). İlmihal geleneği onuncu yüzyılda ortaya çıkmıştır. Halka yönelik temel dinî konularda özlü bilgiler ortaya koyan; dili sade, anlatımı basit, hatta ezberlemeye müsait bu türde eserlerin üretimi on beşinci yüzyıldan itibaren başlamıştır (Kelpetin Arpaguş, 2000). O devirden bu zamana kadar yazılan ilmihallerin birçoğu Orta Çağ'da yazılmış fıkıh kitaplarının ilgili bölümlerinin tercümesiyle ortaya çıkmış derlemeler olduklarından o dönemin düşünce ve yaklaşım biçimlerini de temsil ederler (Kırbaşoğlu, 2016). İlmihal türü eserler kolay ulaşılabilir olmaları, hazır bilgi sunmaları, belli durumlarda yapılması gereken şeyi başka seçenekleri göz ardı ederek ortaya koymaları bakımından geniş kitleler üzerinde etkili olmuş ve dinî yaşayışı öğrenmenin temel aracına dönüşmüşlerdir (Çetin, 2016). Bazı Müslüman aydınlar ilmihallerin bir yandan dinî bilgiyi popülerleştirdiğini, bir yandan da hurafelerle iç içe, katı, şekilci, erkek egemen ve vesveseli bir dindarlık biçimini yaygınlaştırdığını ifade etmişlerdir (Kırbaşoğlu, 2016).

Çeşitli öncüleri olmakla beraber Anadolu coğrafyasında en çok okutulan ilmihallerden biri olan *Mızraklı İlmihal*, on altıncı yüzyıldan sonra yazıldığı tahmin edilen anonim bir eser olup etkisini zamanımıza kadar sürdürmüştür. Cumhuriyet dönemi ve sonrasında daha düzenli bir yazım türü haline gelen ilmihallerin bir kısmı, dua ve irşat mahiyetinde bölümler yanında çoğunlukla iman, ibadet, ahlak ve

günlük yaşayışa dair bilgiler içerir. Özellikle Ahmet Hamdi Akseki'nin *İslam Dini* (1933) ve Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali* (1947)¹ isimli eserleri 80'li yıllara kadar çok basılıp okunmuş, sonraki ilmihaller için de örneklik teşkil etmiştir. Çoğu bir öncekinin tekrarı niteliğinde olan ilmihaller, yazıldıkları dönemin din anlayışını yansıtmaları ve dinî bilgilerin toplumsal yaygınlık kazanarak belli bir gelenek oluşturmaları açısından önemli kaynaklardır (Kelpetin Arpağuş, 2000). Ömer Nasuhi Bilmen örneğinde de olduğu üzere ilmihallerde toplumda mevcut birtakım gelenek ve adetler dinî bir boyut katılarak vazedilmiştir. Geleneksel cinsiyet kalıplarını yansıtan kabuller, aile ve akrabalık ilişkilerine dair telkinler, hürmet ve tazim başlığı altında ortaya konulan ifadeler de bunu göstermektedir. Bu çalışmada *Büyük İslam İlmihali*'nin toplumsal cinsiyet yaklaşımını yansıtan bu ifadeler metin analizi yöntemiyle ortaya konularak değerlendirilecektir.

Kadınlığa ve erkeklığe toplumsal olarak yüklenen anlamların yaygın bir sürekliliğe sahip dinî inanışlara önemli oranda yansıdığını söyleyebiliriz. Bu çerçevede kadınların, geleneksel olarak ev işleri, çocuk bakımı gibi rolleri üstlenme ve erkeğin dışarda çalışarak ailenin geçimini sağlama rolüyle özdeşleştirilmesine (Hablemitoğlu, 2005) dayalı kabuller –konu üzerine yapılmış çalışmaların da gösterdiği üzere– dinî metin ve tartışmalardaki cinsiyetle ilişkili yorumları belirlemiştir (Gürkan & Perşembe, 2020). Hatta cinsiyete dair geleneksel beklenti ve anlayışların yerleşip güçlenmesinde dinî metinlerin oldukça mühim bir rolü vardır. Antropolojik çalışmalar kadınların daha düşük bir varoluş düzlemine yerleştirilmesinin kültürel bir inşa olduğunu ve bu yöndeki dinî metinlere sızan çok yaygın kanaatlerin kadın bedeni ve üreme işlevleri üzerine temellendiğini ortaya koymaktadır. Buna göre kadınların toplumsal

---

¹ Bu çalışma için söz konusu eserin 2006 yılında yapılan baskısı kaynak alınmıştır.

pratikleri cinsellik temelinde açıklanır; kadınlar beden, cinsellik ve üreme aracılığıyla tanımlanır (Kendall, 2016). Bu da kadınlar ve erkekler arasında güç, statü, haklar ve fırsatlar açısından eşitsizlikler ve dengesizlikler yaratır. Cinsiyetler arası eşitsizliklerle kadına yönelik çeşitli şiddet biçimleri arasında güçlü bağlantılar olduğunu ve eşitsizlik keskinleştikçe şiddet türlerinin görülme sıklığının arttığını biliyoruz (Uluocak, vd., 2014).

Müslüman toplum üzerinde yaygın oranda etkileri olan ilmihallerde çizilen dindarlık modeli, toplumun kadın ve erkek olmaya yüklediği anlamlar açısından oldukça fikir vericidir. Bu eserlerin çoğunda kadınların özsaygısı ve temel yaşamsal hakları elinde olan özgür bir insan olarak değil de geleneksel ataerkil toplumu devam ettiren ev kadını ve annelik görevleri üzerinden ele alındığı ve kadınların fetvalar verilirken daha ikincil bir konumdan meseleye dâhil edildikleri açıkça görülür. İlmihallerde ortaya konulan bakış açısı, kadınların akli becerilere gerektiği ölçüde sahip olmadıkları, bu nedenle de Allah'ın esas muhatabı olan erkekler üzerinden muhatap alındıkları şeklindeki erkek merkezli yaklaşımla şekillenir (Çetin, 2016). Kültürel kabuller ve dinsel söylemler arasındaki güçlü bağı ortaya koyan bu durum, kadınlara yönelik cinsiyet ayrımcı anlayışların ve buna bağlı hak ihlalleri ile kadına yönelik şiddetin sürekliliğinde yaygın dinî telkinlerin büyük katkısının olduğunu göstermektedir.

Toplumsal Cinsiyet Üzerine Tartışmalar

Cinsiyet terimi kadın ya da erkek olmanın biyolojik yönünü ifade ederken, toplumsal cinsiyet bu bedenlere giydirilen toplumsal anlamlardır. Aileden başlayarak okulda, sokakta, medyada öğretilen cinsiyet rolleri kişileri bu rollere uygun beklentiler ve kurallarca şekillendirmekte; yine aileden başlayarak orduyu, devleti, dini,

siyaseti, hukuku, bilimi, sanatı ve ekonomiyi de cinsiyetli hale getirmektedir. Bu durumda ortaya çıkan temel sorun, cinsiyetleri ayırıştırmanın cinsiyet ayrımcılığına, baskı ve şiddete yol açacak şekilde kadınlar aleyhine beklentiler yaratıyor olmasıdır. Çünkü bu ayırım kadınlığı narin, kırılğan, eksik akıllı, dışarı çıkması sakıncalı gibi özellikler üzerinden korunmaya muhtaç bir cinsiyet olarak kodlarken, erkeklige akıllı, güçlü, bilgili, lider gibi özellikler atfedilmesi iki cinsiyet arasında kadınlar aleyhine bir hiyerarşi yaratmaktadır. Kadınlar toplumsal cinsiyet özelliklerinden dolayı eğitim alma, kamusal alana katılma, çalışma ve kendi hayatlarıyla ilgili birçok konuda karar verme ve hareket etmede sorunlar ve mahrumiyetler yaşamaktadır. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet anlayışı, kadınlar için bir baskı, dışlama, istismar, eşitsizlik ve şiddet döngüsü yaratırken, erkekleri de bu işleyişi devam ettirme baskısı altına almaktadır.

Toplumsal cinsiyet sosyo-kültürel olarak belirlenen cinsiyet rolleridir. Dünya üzerindeki kültürlerin birçoğunda çok uzun bir geçmişi olan buna bağlı pratikler, kadınların daha duygusal, erkeklerin daha güçlü ve akıllı olduğu varsayımına dayanır. Bundan dolayı da bazı işler kadınlara bazı işler de erkeklere uygundur. Sosyo-kültürel yapı cinsiyetlere ilişkin bu ayrımı insanlara, henüz dünyaya geldikleri andan itibaren öğretmeye başlar. Cinsiyetlerine uygun isimler vermekten kıyafet ve renk seçimine varan bu ayırıştırma hayatın her alanını kapsar. Her bir cinsiyet için kendisine uygun görülen oyuncaklar alınırken kız çocukları uyumlu olmaya, erkek çocukları da duygularını belli etmemeye teşvik edilir. Hayat boyu devam eden farklı eğitim kanallarıyla kendileri için uygun görülen bu roller iyice pekiştirilir. Meslekle ilgili beklentiler de bu ayrıma göre şekillenir ve kadınlar ev içi sorumluluklarla yükümlü tutulurken, erkeklerse kamusal alanla ilgili sorumluluklara yönlendirilir (Saygılıgil, 2016). İdeal kadın zekâsı, ahlakı ve gayreti sayesinde evde her işe yetişir; tatlı dili, şefkati ve inceliği sayesinde erkek egemenliğinin sorunsuz olarak

devamına hizmet eder. Çalışkan, sevgi dolu, fedakâr ve şikâyetsiz bir varlık olarak ailesinin mutluluğu ve toplumun devamı için yılmadan temizler, pişirir, doğurur (Kancı, 2008). Kadınların ev alanını var eden, sürekli hale getiren emeği ekonomi-dışı, ölçülemez, karşılıksız bir fedakârlık olarak kadının doğasının bir parçası görülür (Urhan, 2016). Bu da kadınların emeğinin sosyal hak ve ayrıcalıkların konusu olması, daha da önemlisi bütünlüklü bir insan olarak dikkate değer görülmeleri ve ciddiye alınmalarını engelleyerek, kendilerini istismara, baskı ve şiddete açık hale getirir.

Toplumsal cinsiyet düzeni aile hayatı yanında bütün bir kamusal hayatı şekillendirmekte, kadınlara ev sınırları içinde rol biçen kurallar onların kamusal hayata katılımlarını da sınırlamakta, kendilerini eşitsizliğin çeşitli biçimleriyle yüz yüze getirmektedir. Kadın ve erkek arasında doğal bir farklılık olduğu varsayımına dayanılarak kadınların ev ve aile ile sınırlı olduğunun düşünülmesi yüzyıllardan beri siyaseti erkek egemen biçimde şekillendirmiştir. Toplumsal değer yargıları kadınları maddi kaynaklar, sosyal sermaye, kültürel donanım ve iletişim ağlarına erişim konusunda yoksun bıraktığı ve onların birincil rollerinin annelik, ev ve bakım işleri olduğunu dikte ettiği için kadınların siyasete aktif katılımları engellenmiştir (Adak, 2016). Aynı bakış açısı kadınların iş hayatına katılımlarının önünde de sayısız engel yaratmakta, öncelikle onları ev içi rollerle özdeşleştiren önyargılar eğitim olanaklarını daraltmakta ve kamusal hayatı şekillendirecek bilgi, beceri ve donanımdan mahrum bırakarak bir kadın işsizliği yaratmakta, çalışan kadınları da bahsi geçen bakım ve hizmet rolleri etrafında düşük ücret ve olumsuz çalışma koşulları içinde yoğunlaşmaya zorlamaktadır (Yücel, 2016). Cinsiyet ayrımına dayalı bu pratikler toplumsal alanı da eril ya da dişil mecralar olarak ikiye bölmektedir (Alkan, 2009). Kahvehaneler birer erkek mekânı olarak kadınları dışlayan alanlarken, mesela türbeler daha çok kadınsı mekânlar olur (Arık, 2009). Şehir merkezleri erkeklerinken, mahalle

kadınsıdır. Çünkü mahalle evin uzantısı sayılır (Yılmaz, 2009). Kadınların camisinin evleri olduğu ifadesi bu zaviyeden daha iyi anlaşılmaktadır.

Toplumsal yapının bütün kurumlarına ve işleyiş biçimlerine yerleşerek kadınlar aleyhine birçok eşitsizlik yaratan bu düzen, sosyal bilimler alanında ataerki/patriyarka olarak isimlendirilir. Patriyarka ev içi emek, ücretli emek, devlet, erkek şiddeti, cinsellik ve kültürel yapıdaki ilişkiler yoluyla kendisini var eder. Bu alanlar içinde kurulu ayrımcı pratik ve söylemler ataerkinin devamını sağlar. Dışlama, ayrımcılık ve tahakküm yoluyla da bu yapılar denetlenir (Walby, 2016). Erkeğin üretimde etkin ve başat olduğu bu tip toplumsallıkta, cinsiyetler arası eşitsizliğin ve erkek iktidarının kendisini göstermesi, doğa ve insan arası ilişkide olduğu gibi kadın erkek arası ilişkileri de eşitsizliğe doğru yöneltmeye başlamıştır (Atay, 2004).

Geleneksel ataerkide olduğu gibi modern düşüncede de beden, politikanın konusu haline gelerek çok fazla anlam kazanmış; bu süreçte tıp, eğitim, hukuk bedeni toplumsal normlara uygun hale getiren kurumlar olarak işlev görmüştür. Bedene dayalı toplumsal yargılar güzel görünmeyi, çalışmayı, belli sayıda çocuk doğurmayı kadınlar için idealize etmiş, hâkimiyet sahibi ve güçlü görünmeyi de erkekler için toplumsallaşmanın temel koşulları haline getirmiştir (Elçik, 2016). Erkek egemen sistem erkeklerle kadınlara nazaran üstün, avantajlı ve iktidar sahibi bir konum vererek cinsiyetler arasında güce dayalı bir hiyerarşi yaratmakta bu da erkeklerin kadınları hâkimiyet altında tutmak amacıyla çeşitli şiddet biçimlerine başvurmalarını meşrulaştırmaktadır. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet eşitsizliği kadına yönelik şiddetin dayanağını oluşturmakta, erkek egemen sistem içinde bedenselleşen kadınların hayatı denetim, baskı ve kontrol altında tutulmakta, bunun mantığını ve devamlılığını sağlamaya dayalı bilgiler çeşitli vasıtalarla sürekli tekrar edilerek şiddet mekanizmasını normalleştirmektedir (Berber, 2016).

R. W. Connell kadınlar ve erkekler arasında doğuştan getirilen ve değiştirilemez farklılıklar olduğu tezinin, insanın toplumsal yaşamının biyolojik olarak ciddi bir şekilde irdelenmesine değil bir dizi müphem analogiye dayandığını söyler. Buna göre kadınlar ve erkekler arasında mizaç ve yetenek açısından doğuştan gelen bazı farklılıklar bulunsa da bunlar bütün toplumsal kurumların temeli değildir. Connell ayrıca kadın ve erkeklerin ortak özellikleri düşünüldüğünde bu tür farklılıkların gölgede kaldığını ekler. Dolayısıyla neyin doğal olduğu ve doğal farklılıkların nelerden oluştuğuna ilişkin kavrayışımızın kendisi kültürel bir oluşum, toplumsal cinsiyete ilişkin kendimize özgü düşünüş biçimimizin bir parçasıdır (Connell, 1998). Antropolojik veriler de zorluklara dayanma gücü, planlama kabiliyeti, işbirliği gibi erkeklere atfedilen özelliklerin Y kromozomunda taşındığına dair hiçbir verinin olmadığını söyler. Buna göre herhangi bir psikolojik, zekâ veya yetenek testi karşılaştırmalarında erkekler ile kadınlar arasında -toplumsal koşulları devre dışı bıraktığımızda- belirli bir farklılık ortaya çıkmayacak, değişkenliğin cinsiyetle bağlantılı değil bireysel olduğu görülecektir (Slocum, 2014). Dolayısıyla kadınların cinsiyet farklılıklarına dayandırılarak denetlenmesi iktidarın, itibarın ve maddi kaynakların dağılımıyla ilgilidir. Çeşitli ontolojik temellere ve söylemlere dayalı olsa da toplumsal cinsiyet, siyaset ve ekonomi somut toplumsal ilişkiler yoluyla iç içe geçmiştir (Yuval-Davis, 2007). Din de bu eklemlenme sürecinin çok güçlü bir parçasıdır.

Din ve Toplumsal Cinsiyet İlişkisi

Toplumsal cinsiyetin yapılandırılmasında din, sıklıkla başvurulan kaynakların başında gelir. Hak ve sorumlulukların dağıtılmasını etkileyen sosyal bir kurum olarak dini inanç ve bağlılıklar, toplumsal cinsiyet rollerini kurmak ve güçlendirmek konusunda merkezî bir rol oynar. Sıradan insanların toplumsal cinsiyet değerlerini ve normlarını öğrenmeleri sürecinde dinsel öğretiler önemli oranda bağlayıcı bir

güce sahiptir (Eslen-Ziya ve Korkut, 2016). Özellikle kadın bedenini kavrama şeklimiz dinin güçlü etkisi altındadır. Bu etki, değerlerle ilgili anlayışlarımızla da bağlantılıdır. Din, normatif değerlere toplumsal bir çerçeve ve meşruiyet kazandırmada, kendimize ve çevremize dair yaklaşımlarımızı yapılandırmada oldukça işlevseldir (Diaz-Stevens, 2006). Benzer şekilde erkekliğin ve kadınlığın ne demek olduğunu öğreten kanallardan biri dinî mesajlardır. Bunlar, toplumsal cinsiyet rollerini ve farklılıklarını meşrulaştırarak benimsetmenin güvenli yollarıdır. Dinî inanç ve bağlılıklar toplumsal cinsiyet değerlerine bağlılık kurmada da etkin işlevler icra eder. Bu açıdan bakıldığında Müslüman dinî kültür, Tanrı'dan erkeğe oradan da kadına uzanan geleneksel bir hiyerarşi ortaya koyar. Erkekler lider, kadınlarsa annedir. Erkek güçlü bir koruyucu, kadınsa zayıf ve korunmaya muhtaçtır. Din kanalıyla bahsi geçen bu farklılıklar ve bağlı olduğu anlamlar meşrulaştırılmış, normalleştirilmiş olur (Eslen-Ziya & Korkut, 2016).

İslami gelenekte bedensel etkinliklerin nerede ne şekilde ortaya konulması gerektiği ayrıntılı olarak tartışılmıştır (Delaney, 2001). Buna göre Müslüman toplumların çoğunda kadınların bedenlerini ve cinselliklerini kendilerine değil aile, cemaat ya da devlete ait gören egemen bir anlayış hâkimdir. Bu anlayış geleneklere ve toplumsal davranışlara olduğu kadar yasalara ve devlet politikalarına da sızdığı için çok sık rastladığımız insan hakları ihlallerine yol açmaktadır. Bu ihlaller yazılı yasalardan daha yaygın bir şekilde çeşitli mekanizmalar yoluyla kadınların giyim ve hareket özgürlüklerini kısıtlamak gibi davranışlardan kadın sünneti ve namus cinayetlerine kadar çeşitlenmektedir (İlkkaracan, 2018). Tam da bu noktada din kadınlara yönelik kısıtlayıcı uygulamaların ve hak ihlallerinin güçlü meşrulaştırıcısı olarak kötüye kullanılmaktadır. Çünkü İslam da birçok din gibi varlığını devam ettirmek için çeşitli coğrafyalarda birçok gelenek ve İslam öncesi uygulamayla uyumlu hale gelmiştir. Bu

nedenele de Müslüman kadın aydınlar kadınlar üzerindeki baskıların İslam'a özgü bir cinsellik anlayışından değil, asırlardır devam eden siyasi, toplumsal, ekonomik alanlardaki cinsiyet eşitsizliklerinden kaynaklandığını vurgulamaktadırlar (İlkkaracan, 2018).

Kutsal kitapların çoğu erkek egemen tarihsel ve toplumsal bağlamlarda ortaya çıktığı için, dinî kültürün cinsiyete dair yaklaşımı da bu bağlama uygun bir şekilde -kadınların beden ve cinselliklerinin denetlenmesi- gelişmiştir. Dinî metinler toplumsallıkları ölçüsünde belirli toplumsal cinsiyet rollerini kurgulamanın, meşrulaştırmanın ve pekiştirmenin en etkili ve kapsayıcı araçları olmuşlardır. Fatmagül Berktaş bu bağlamda dinsel kalıp ve uygulamaların kültürün genel akışı içine girerek aile ve cinsellik etrafında dönen bir ahlaki söylem yarattığını söyler (Berktaş, 2014). Buna göre kadının değeri içsel yeteneklerinin gelişimiyle değil, dışsal olarak kendisine konulan sınırlamalara uyumuyla belirlenir. Bu durumda kadınların kendilerini sınırlama gücüne sahip olmadıkları varsayıldığından önlemlerin onlara dışarıdan dayatılması gerektiği düşünülmüştür (Delaney, 2001).

Kadınlara konulan sınırlar ve kamusal hayattan dışlanmaları Akdeniz havzası içindeki bütün kültürlerle özgü, kökeni İslam'dan önceye giden ve bu coğrafyadaki birçok dinî topluluğu kapsayan bir uygulamadır (Tillion, 2005). Erkek egemenliğine dayalı bu sistem kültürü, dili, dini, eğitimi, ekonomiyi ve benzeri tüm sosyal yapıları kendisini yeniden üretmek için kullanmıştır. Şiddet ise bu süreçte erkek egemenliğini sürdürmenin araçlarından biri olmuştur (Mojab, 2006). Erkek olmanın yüceltildiği bu yapının temelinde Eski Yunan'da ruh-madde, Hristiyanlıkta ise ruh-beden biçimini alan hiyerarşik karşıtlıkta kadının "aşağı" sayılan taraf yani bedenle özdeşleştirilmesi ve bu yolla onun üzerinde toplumsal denetim uygulanmasının meşrulaştırılması yatmaktadır (Berktaş, 2014). Din ise bu kontrolü güçlendirmek için bir araç olarak kullanılmaktadır (Pope, 2006).

Dinler, içinde yer aldıkları farklı toplumların kendine özgü niteliklerine uyum sağlayarak ve karşılığında onların bazılarını değiştirerek varlıklarını sürdürürler. Yani hiçbir din başlangıçtaki saf halinde kalmaz, her zaman toplumların maddi koşullarından kaynaklanan birtakım unsurlarca değişime uğratılır. Bu nedenle de belli bir topluluktaki kadınların dinsel konumlarını incelerken sadece dinsel dogmaları değil, o toplumun ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal bütün koşullarını göz önünde bulundurmak gerekir (Berktay, 2014). Sadece Müslüman toplumlara has olmayan kadınların itaat altına alınması durumu, karı-koca hakları bağlamında erkeğin destek ve himayesinin bir karşılığı olarak düşünülür. Cinsel tatmin, üreme ve ev işleri görevlerini kadının üstlenmesi üzerine kurulu bu sistem yakın zamana kadar da evrensel bir durumdu. Bunun bir parçası olan Müslüman dünyada da fakihlerin çoğu, kocanın mali desteğini kadının kocasının cinsel taleplerini yerine getirmesinin bir bedeli olarak görmüştür (Ali, 2015).

İslam geleneğini var eden hukuk metinlerine baktığımızda tamamının yazarlarının erkek olduğunu görürüz. Leila Ahmed fıkıh âlimi erkeklerin kutsal metinleri hukuk kaynağı olarak gördüklerini ve bu metinleri belirgin bir biçimde erkeklerin lehine yorumladıklarını söyler. Yani fıkıh âlimleri Kur'an'ı, erkeklere ayrıcalık tanıdığı ön kabulüyle yorumlamışlardır. Bunun sonucu olarak Kur'an'ın erkekleri kayıran ahlaki ifadeleri kanunlaşırken, kadınlara adil muameleyi öngören ifadeleri ise birer tavsiye olarak kabul edilmiştir. Kadınlar hakkındaki iyileştirici hükümler erkeğin vicdanına bırakılmış ve hukuki bir mesele sayılmamıştır. Erkekler tarafından üretilen bu hukuki metinlerde kadının esas rolü annelikle sınırlanmıştır (Ahmed, 2018). Böyle olduğu için de kamusal hakların öznesi olmayan kadın, fıkıh metinlerinde de görüldüğü üzere sık sık kölelerle bir arada anılmıştır (Ali, 2015). Tarihçi Judith E. Tucker bu hak ve özgürlük kaybını İslam devletinin gelişmesi ve Müslümanların geleneksel İslami

mahkemelerden resmi devlet mahkemelerine geçmesiyle de ilişkilendirir. Çünkü devlet gözetim ve disiplin güçlerini arttırdıkça bundan en fazla yerel ve daha güçsüz topluluklar zarar görür. Buna göre yoksullar, kadınlar, iyi eğitim almamış kesimler hukukun ve kuralların yetki alanı kendilerine yabancılaştıkça diğer kesimlerden daha fazla zorlukla karşılaşmışlardır (Tucker, 2011).

İslam tarihi boyunca elit erkeklerin sahası olan metin merkezli hukuk anlayışı, özellikle kadınların kendilerine özgü tecrübeleriyle iç içe geçmiş bir görüntü arz etmemiştir (Ali, 2015). Müslümanların tarihinde kadınlar, yalnızca İslâm'ın ilk dönemlerinde siyasi, askerî ve kültürel açılardan toplumlarında etkin roller üstlenebilmişlerdir. Sonra bu roller giderek zayıflamaya başlamış; kadının sokağa çıkmasının toplumsal düzeni bozacağı kanısı gittikçe hâkim olmaya başlamıştır. Bu kanaat o kadar din temelli bilinmiştir ki günümüzde de Müslümanlar arasında kadının toplum içindeki rolü, kamusal hareketliliği etrafındaki tartışma ve yaklaşımlar kadın ve fitne arasında irtibat kuran iddia ve kabullerden bağımsız olamamakta, kadının kamusal hayata katılımı ve toplumsallaşmasının önündeki şüphe ve engellerin kaynağı olmaktadır (Aktaş, 1007).

Hidayet Ş. Tuksal Kur'an'ın pek çok pasajında hayatın ve ölümün yaratıcısı, varlığın ve din gününün sahibi olarak Allah'ın temelde ilahi vahye karşı olumlu bir tavır takınmayı önemseydiğini ve iman edip hayırlı işlerle uğraşanlara değer verdiğini ifade eder. Buna göre Kur'an kıssalarında yer alan kahramanların çoğunun erkek olmasını erkeklige yüklenen artı bir değer olmanın ötesinde sosyolojik bir tezahür olarak değerlendirebileceğimizi, çünkü hem Hz. Peygamberin toplum içindeki konumu ve kişiliği hem de önceki peygamberlerin statü ve kişiliklerinin hâkim erkeklik değerleriyle pek de örtüşmediğini belirtir (Şefkatli Tuksal, 2004). Mehmet S. Hatiboğlu da benzer şekilde Kur'an mesajının kadın erkek fark etmeksizin herkese hitap ettiğini gösteren birçok ayeti zikrederek İslam'a göre varoluş

sebebi yaratıcıya halifelik etmek olan insan hakkında Kur'an ayetlerinin kadın ya da erkek olmaya herhangi bir fazilet yüklediğini, Müslüman kadınlar ve Müslüman erkeklerin birbirlerinin dostları olduğunu, birbirlerini iyi işler yapmaya teşvik ettiklerini ortaya koyduğunu ifade eder. Aynı zamanda ilk Müslüman hanımların şehitlik, ailesine rağmen İslam'ı yaşama, bu uğurda mücadele etmek gibi şeref sayılan imtiyazlarda erkeklere öncelik sağladıklarını ve Hz. Peygamberin hicret sırasında erkekler gibi kadınlardan da taahhüt aldığını söyler (Hatipoğlu, 1997).

Hayri Kırbaşoğlu şahitlik, miras, erkek üstünlüğü gibi konularda İslam'ın erkeği kadından üstün tuttuğuna delil olarak getirilen ayetleri değerlendirdiği bir yazısında; Kur'an'ın bütünlüğü gözetilmeden kelimelere giydirilen anlamların hem Peygamberin kadınlarla ilgili uygulamalarına hem o dönem Müslüman kadınların zaman zaman şahit olduğumuz, kendilerinin erkeklerden daha aşağı olduklarını kabul etmediklerini gösteren haysiyet mücadelelerine ters olduğunu ifade eder (Kırbaşoğlu, 1997). Günümüzde ise dinî geleneğin kadına dair ayrımcı bakışının yarattığı hak ihlalleri ve Şiddete karşı duyarlılıklar ve eleştiriler arttıka hem Müslüman aydınların hem de belirli aŐamalarda dinî kurumların farkındalığının arttığını söyleyebiliriz. Bu çerçevede Diyanet'in kadınlara yönelik Şiddetin önlenmesiyle ilgili hizmet içi eğitim programında; kadının toplumsal hayata katılımının erkeğin iznine tabi olmadığı, kadınların iş hayatında, yönetimde yer almalarının önünde herhangi bir engel bulunmadığı, namus ve iffet gibi değerler konusunda kadın ve erkeğin aynı şekilde sorumlu olacağı, her birinin fikirlerinde, fiillerinde ve iradelerinde serbest oldukları, hem kadınların hem de erkeklerin ilim tahsil etme, malında dilediği gibi tasarrufta bulunma, şahit olma, ticaret yapmak gibi birçok faaliyette bulunabileceklerinin ifade edildiğini görüyoruz. Bu yaklaşım elbette İslamcı hareketin kadın hakları perspektifinden etkilenmiŐtir (Sancar, 2016).

Ailenin en yaşlı erkeğinin/babanın otorite ve karar alıcı olarak en tepede olduğu bir güç hiyerarşisi (Delaney, 2001) etrafında örgütlenen yerleşik tarım toplumlarında erkek işi sayılan tarlayı sürmek, sürüyü gütmek ve toprağı elde tutmak için sürekli yürütülen çatışma hali fiziksel gücü ve erkeğı öne çıkarıp kadını ev içi hayatla sınırlamıştır. Buna bağılı oluşan roller ve kimlikler kadının erkek karşısındaki ikincil ve aşağı konumlanışının kültürel temellerini hazırlamıştır. Tayfun Atay, “kadınlarınız tarlalarınızdır”, şeklindeki dinsel sembolizmin bu temelde anlamlı hale geldiğini ifade eder (Atay, 2004). Asma Lamrabet bütün dinlerde olduğu gibi İslam'da da kutsal olanı tekeline alma kaygısındaki dinine bağılı erkeklerin, kadınları insan olarak ilk ve tek görevlerinin ev içi alanla sınırlı olduğuna inandırarak ikincil faaliyetlerle sınırladığını ve bunun için tefsir, tarih ve geleneğın işbirliğı içinde çalıştığını söyler. Kur'an ataerkil bir fon barındırmakla beraber kendi bütünlüğü içinde değerlendirildiğinde, kadınlara bağımsız ve namuslu bir statü sağlamaya uğraşan radikal bir değışimin önünü açmıştır. Fakat bu değışim imkânı maskülen ve literalist bir tefsir ve içtihat yordamı tarafından terkedilmiştir (Lamrabet, 2017). Bunun yaygın dindarlık alanındaki güçlü yansımalarından biri ilmihaller olmuştur.

Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük İslam İlmihali'nde Toplumsal Cinsiyet Anlayışı

Bu ilmihal Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatı, kariyeri ve eserleri ile başlayıp, önsözün ardından on kitap halindeki ana bölümlerle devam ederek bir naat ve kaynakça ile son bulmaktadır. İtikat Kitabı olarak isimlendirilen ilk bölümün ardından sırasıyla Taharet, Namaz, Oruç, Zekât ve Fıtır Sadakası, Hac ve Umre Kitap'ları, Kurbanlar, Kesilen Hayvanlar ve Avlar, Kerahiyet ve İstihsan, İslam Ahlak Kitabı ve Peygamberlerin Hayatı isimli kitaplar şeklinde bölümler halinde yazılmıştır. Kitapların tamamında kadın ve erkeklere dair toplumsal

cinsiyet anlayışlarının izlerini görmekteyiz. Gerek genel hükümler konulurken gerekse ayrıntılarda, erkeklerin kadınlara göre daha öncelikli ve üstün tutulduğuna dair kırk küsur ifade bulunmaktadır. Bu ifadeler erkekliği daha öncelikli, malik ve ciddiye alınan bir cinsiyet olarak nitelemektedir. Daha çok köleler ve çocuklarla ilgili hükümlerle bir arada değerlendirilen kadınlığın ise yetkinliği, iradesi ve eylemleriyle daha eksik bir cinsiyet olarak görüldüğü kanısı uyanmaktadır.

Namaz Kitabı'nda "İmamlık ve Cemaat" başlığı altında imamlık şartları içinde erkek olmak da sayılmıştır (s. 171). Devamında ise kadınların kadınlara imamlık yapmasının mekruh olmakla beraber caiz olduğunu, şayet kadınlar kendi aralarında cemaatle namaz kılacak olurlarsa imam olacak kadının aralarında durması ve cemaatin önüne geçmemesi gerektiği, öne geçmesinin mekruh olduğu ifade ediliyor (s. 173). Cemaatle namaz kılmanın faziletlerinin anlatıldığı bir yerde, cemaatin birden fazla olmasının şart olmadığı, bir kişiyle de cemaatin faziletinin ortaya çıkacağı, "isterse tabi olan kişi bir kadın veya buluş çağına ermemiş bir çocuk olsun" (s. 175) vurgusuyla anlatılıyor. Bu ifade cemaatin "tamliğinin" erkek olmaya bağlı olduğu, kadın ve bir arada zikredildiği çocuk olma halinin bir eksiklik olarak görüldüğü yönündeki anlayışı yansıtıyor. Benzer bir düşünce cemaat safının nasıl kurulacağı ile ilgili hükümlerde de ortaya çıkıyor. Buna göre "Kadınların Erkeklerle Aynı Hizada Bulunması" başlığı altında, cemaatin farklı gruplardan ibaret olması halinde imamın arkasında önce erkeklerin, sonra erkek çocukların, sonra da kadınların saf bağlaması gerektiği vurgulanıyor. Bu tertibe erkek ve erkek çocukların riayetlerinin sünnet, kadınların riayetlerinin ise farz olduğu (s. 180) ifade edilerek cemaat namazlarında saf tutma konusunda uyulması gereken cinsiyet hiyerarşisine dair anlayış ortaya konuluyor. Bu hiyerarşi aslında toplumda erkek, erkek çocuk, kadın ve kız çocuğu olmanın değerine ilişkin bir sıralamayı yansıtıyor.

Müellif aynı başlık altında, cemaat içindeki kadınların erkeklerin önünde durması halinde erkeklerin namazının bozulacağını; erkeklerin arasında üç kadın bulunması halinde hem sağ ve sol yanlarındaki birer erkeğin hem de arka taraflarındaki her saftan üç erkeğin namazının bozulacağını ifade ediyor. Erkeklerin namazlarını bu şekilde bozan, huzurlarını kaçıran kadınların bundan dolayı günahkâr olacağı ve Hak Teâla'nın azabına layık olacakları (s. 181) uyarısında bulunuyor. Bu ifadelerde "erkeklerin namazını bozmak" gibi bir günah vurgusuyla erkekler, esas olanı ifa eden, yürüten, eyleyen olarak öne çıkmakta, kadınlarsa bu sırada onların eylem alanlarını daraltma ihtimali olan kimseler olarak azarlanmakta ve korkutulmaktadır. Kadın dindarlığındaki yüksek suçluluk psikolojisinde, özellikle kadınları hedef alan bu ikaz dilinin ciddi bir payının olduğu söylenebilir. Kadınların bu şekilde namazların bozulmasına sebebiyet vermekten kaçınmaları, İslam terbiyesine riayet etmeleri, yalnız yaşlı kadınların eğer cemaate devam edecek olurlarsa mescitte kendilerine tahsis edilecek yerlerden ileri geçmemeleri gerektiği, aksi halde bekledikleri sevabın kazanacakları günahı karşılamayacağı vurgulanıyor. Hele boşanmış kadınların cemaate devam etmelerinin kerahetten uzak görülmediği, kadınların mescitlerinin evlerinin içerisi olduğu, "Kadınların namazlarının en faziletlisinin evlerinin içinde kıldıkları namazlardır" şeklindeki hadisle bir arada zikrediliyor. Bilmen burada kadınların namazlarıyla hanelerini nurlandırmalarının kendileri için pek büyük bir şeref olacağını söylüyor ve devamında buna "Oturduğunuz yerleri, evlerinizi namaz ile Kur'an-ı Kerim okumakla nurlandırınız." (s. 182) hadisini referans gösteriyor. Böylece dinî söylem çok güçlü bir caydırıcı olarak Müslüman toplumlardaki geleneksel yaşayış biçimini, burada kadınların görülmek istendiği yeri işaretleyerek meşrulaştırıyor. Kamusal hayattan dışlanarak ev içi hayatla sınırlanan kadınlar dini fetvalar ve ikazlar yoluyla bunu bir dinî vazife olarak da görmüş oluyor.

Cuma namazı bahsinde bu ibadetin farz olmasının birinci şartı olarak erkek olmak sayılıyor ve kadınlara farz olmadığı ifade ediliyor. Bunun hemen devamında ikinci şartın hürriyet olduğu ve bu nedenle de cuma namazının kölelere farz olmadığı (s. 191), cuma cemaatinin de akıllı ve erkek olması ve birinci secdeye kadar hazır bulunması, sadece kadınların veya çocukların veya ilk secdeden önce dağılan kimselerin bulunmasıyla cuma namazının kılınamayacağı (s. 193) ifade ediliyor. Cuma namazı kamusal karakteri güçlü bir ibadet olarak gerektirdiği şartlar itibarıyla kamusal-özel ikiliğine hapsedilen cinsiyet hiyerarşisini daha güçlü yansıtıyor. Kamusal hareketlilik ya da haklar konusunda erkeklerin öncelikli bir konumda oldukları, kadınların ise çocuklarla beraber bu seviyenin dışında tutuldukları bir dil kullanılıyor. Bu sadece Bilmen'e özgü olmayıp baskın dinî fetva söyleminin ve dinî kültürün temel özelliklerindedir.

Namazın mekruhları bahsinde, erkeklerin secde ederken kollarını tamamen yere döşemelerinin (s. 265), namazı bir zaruret bulunmaksızın ipek elbiselerle kılmalarının ve secde ederken uzatmış oldukları saçlarını yere değmesin diye kadınlar gibi toplayıp başlarının üzerinde bağlamalarının mekruh olduğu (s. 268) ifade ediliyor. Bu davranışlar erkek egemen toplumda iktidarı korumanın şartlarından birinin katı cinsiyet sınırları olduğunu, özellikle de kadınlara benzememenin erkekliği devam ettirme şartlarından biri olduğunun dinî anlayış tarafından da içselleştirildiğini gösteren bir örnek olarak okunabilir. Öteki cinsiyetin sınırlarında dolaşmak, kadınlığa doğru ilerlemek, erkek için irtifa ve itibar kaybetmek demektir. Dini öğretenlerin çoğunluğunun erkek olması, bu geleneğin kutsanarak devam etmesini beraberinde getirmiştir.

Ataerkil toplumda yönetmek, yönlendirmek gibi hâkimiyet içeren fiiller erkeğe özgü görülmekte, kadınların ise tabi ve uyumlu olmaları beklenmektedir. Bu egemen-tabii ilişkisine dair anlayışın dinî

referanslarca da desteklendiğini görüyoruz. Namaz kılmakta olan bir erkeğin namazının, hanımının kendisini öpmesi veya okşamasıyla bozulmayacağını; fakat bir kadının namazının, kocasının şehvetle dokunmasıyla veya öpmesiyle bozulacağını; çünkü cinsel yaklaşma hususunda kocanın faaliyetinin asıl olduğu (s. 275) belirtiliyor. Burada yine ilişki kurma ve eylemde erkeğin öncelikli belirleyici olduğu ve bu nedenle de ciddiye alındığı bir yaklaşımı görürüz. Özellikle de cinsel eylemde kadınların daha çekinik olmaları gerektiği yönündeki toplumsal kabullerle de uyumlu olan bu ifadeler, kadınların erkeklere karşı cinsel vazifelerle yükümlü olmalarının birçok şeye öncelendiği vurgusunu da içeriyor.

Cenazelerin kefenlenmesi konusu ile ilgili olarak kadınların kefenlerinin zengin olsalar bile kocalarına ait olduğu hükmü (s. 293), yine erkeğin toplumsal statüsü ve rolleri ile bağlantısı açısından okunabilir. Bu tür toplumlarda ekonomik faaliyetler yürüterek bireysel mülk edinmek ve buna bağlı olarak mali sorumluluklara sahip olmak bir erkek işi olduğu için kadınlar ailelerindeki erkeklerin sorumluluğunda görülür. Dolayısıyla kadınlar büyük ölçüde mülkiyet edinme ve tasarrufta bulunma konusunda erkeklerin insafına ve iznine tabi olurlar. Fetvalar da bu durumu devam ettirir. Cenaze namazı sırasında kadınların erkeklerin arkasında saf bağlayacakları, çünkü kadınlar için safların en hayırlısının en geride bulunan saf olduğu (s. 297), kadınların cenaze kaldırmalarının tahrimen mekruh olduğu, bundan dolayı sevaba değil günaha girmiş olacaklarına dair hükümler (s. 302), kamuya açık toplumsal bir ritüel olan cenaze töreninde, kadınların erkeklerin gerisindeki pasif konumunun ilanı ve teyidi olarak görülebilir.

Kadınların ev işleriyle ilgilenmeleri gerektiği şeklindeki anlayış, geleneksel cinsiyete dayalı işbölümünü devam ettirmek ve pekiştirmek üzere toplum üzerinde yaygın etkisi olan bilgi

kaynaklarından da güç alarak var olur. Felsefe, edebiyat ve mitoloji gibi dinî yorumlar da bunu meşrulaştırmanın güçlü kaynaklarından biridir. Genç kadınlar sürekli bir fitne söylemi etrafında cinsel rolleri içine hapsedilerek kamusal hareketleri engellenir. Ancak yaşlandıktan sonra kendileriyle ilgili toplumsal kaygılar bertaraf edilerek dışarı çıkmaları tedirgin edici bir durum olmaktan çıkabilir. Bu, Bilmen'in kabir ziyaretleriyle ilgili bahiste ortaya koyduğu ifadelerde de açıkça görülür. Kabirleri haftada bir gün özellikle Cuma ve Cumartesi günleri gidip ziyaret etmenin erkekler için mendup olduğunu, yaşlı kadınların da ibret almak, bereketlenmek için ve bir fitne korkusu bulunmadığı sürece kabirleri ziyaret edebileceklerini, bunda bir sakınca olmadığını (s. 309) ifade eder.

Kadınların cinselleşmesi, kamusal faaliyet ve hareketliliklerinin kısıtlanması, sadece ev içinde ve onunla ilgili işlerle hayatını devam ettirmelerinin beklenmesi kendilerini her konuda erkeğin müsaadesine tabi kılmaktadır. Esas görevi ev halkının hayatına devam etmesini sağlayacak işleri halletmek olan kadın, şartlar ne olursa olsun nikâh bağıyla tabi olduğu erkeğe karşı cinsel vazifelerle de yükümlüdür. *Büyük İslam İlmihali*'nin Oruç Kitabı'ndaki orucun türleri bahsinde, bir kadın için kocasının izni olmaksızın nafile oruç tutmasının mekruh olduğu ve kocanın bu orucu bozdurabileceği, kadının kocası izin verdiği takdirde veya kocasından ayrı düşünce bunu kaza edeceği ifade ediliyor. Bununla beraber bir erkeğin hasta veya oruçlu olması veya hac ya da umre için ihrama girmesi durumunda hanımını nafile oruçtan menedemeyeceği hükmü, bu gibi hallerde hanımıyla cinsel ilişkide bulunmasının mümkün olmadığı (s. 320) ile gerekçelendiriliyor. Burada kadınların erkeklere karşı vazifelerinin Allah'a ibadetle ilgili tasarruflarına bile öncelenebildiğini görüyoruz. Dinî hükümler yoluyla erkeğin tasarrufu ve emri altında bir çalışanmış gibi resmedilen kadına, herhangi bir itiraz, itaatsizlik veya direniş halinde yönelecek şiddet böylelikle normalleşmiş olur.

Kadına yönelen şiddetin yaygınlığının dinî metinlerce de nasıl kanıksandığını satır aralarına sinen bazı ifadelerden anlayabiliriz. Mesela Oruç ile ilgili bölümdeki “Yemin” bahsinde hanımını dövmemeye yemin eden kimsenin onun saçlarını çekmesi veya gerdanını ısırması veya sıkıştırması veya burnuna dokunup kanatması ve bunları kızgınlık halinde yapmasının yeminini bozacağı, oynaşma halinde yapmışsa sahih olan görüşe göre yeminini bozmuş sayılmayacağı (s. 366) ifade ediliyor. Bu ifadeler, erkeğin evli olduğu kadına uyguladığı şiddetin sıradanlığını, verili bir durum olarak görüldüğünü ortaya koyuyor.

Aynı kitabın “İtikâf” bahsinde itikâfın, içinde cemaatle namaz kılınan herhangi bir mescitte yapılabileceği, büyük camilerde yapılmasının daha faziletli olacağı, kadınların da kendi evlerinde mescit edinilen bir odada itikâfta bulunacakları, buraların onlar için bir mescit sayıldığı, kadınların evleri dışındaki mescitlerde itikâf etmeleri caizse de mekruh olduğu hükümleri yer alıyor. Buna göre kadınların kendi evlerinde namaz kılmaları, mescitlerde namaz kılmalarından daha faziletli olduğu gibi evlerinde itikâfları da her türlü fitne ve fesattan uzak olması sebebiyle mescitlerde itikâfta bulunmalarından daha faziletlidir (s. 376). Eserde kadınların evden çıkmaması için elden gelen bütün imkânların kullanıldığı, her türlü ihtimalin düşünülerek kadınları dışarı çıkmaktan caydıracak şekilde dinî kavramlarla (mekruh) bir korku yaratıldığı söylenebilir.

Kadınların bireysel ve kamusal haklardan dışlanmış, erkeğin iznine tabi bir köle veya çocukla bir arada değerlendirildiği, devam eden bölümlerde de açık bir şekilde fark edilir. “İtikâf” bahsinde itikâf için ergenlik, erkeklik ve hürriyetin şart olmadığını, bundan dolayı da akıllı çocuğun, kadının, kölenin itikâflarının da sahih olduğu, fakat kadının itikâfının varsa kocasının, kölenin itikâfının da efendisinin iznine tabi olduğu ifade ediliyor. Kadın ve kölenin itikâfa nezretmiş bile olsalar

bunu izinsiz yapamayacakları, kadının ancak kocasından ayrı kaldığı günlerde kölenin ise azat edildikten sonra kaza edebileceği (s. 377) belirtiliyor.

Kadınların bu şekilde erkeklerin idare ve tasarrufundaki çalışanlar gibi değerlendirildiğini Zekât Kitabı'nda da görürüz. Burada zekâtın gerekliliği için tam bir mülk bulunması gerektiği, yani bir malın olmasıyla ona mülkiyeti aynı anda bulundurmamak gerektiği, bu sebeple bir kadının mihrini eline almadıkça bundan dolayı zekâtla mükellef olamayacağı, çünkü o mala sahipse de henüz eline geçmiş olmadığı (s. 387) ifade ediliyor. Fıtır sadakası bahsinde ise İmam Şafii'ye göre kadının fıtır sadakasının zengin olsa da kocasına ait olduğu, kendilerine ücret tayin edilmemiş hizmetçiler hakkındaki hükmün de böyle olduğu (s. 419) hükmü ile bir arada ortaya konuluyor.

Kadın ve erkek arasındaki ilişki hakkında bir tür efendi-köle münasebetini anımsatacak ifadelerin kullanılması, hac ile ilgili kısımda da görülür. Hac Kitabı'nda haccın şartları bahsinde hac için en az 18 saatlik yolculukta bulunması gereken bir kadının yanında kocası veya sonsuza dek mahremi olan bir erkek bulunması gerektiği (s. 431), yanında bu şekilde akıllı ve baliğ biri bulunmayacak bir kadının haccetmesinin farz olmadığı (s. 432) ifade ediliyor. Ancak kendisine hac farz olan bir kadını yanında böyle bir mahremi bulunduğu halde hacca gitmekten kocasının menedemeyeceği, çünkü böyle bir vazifeyi yerine getirmenin kocasının hakkından önce geleceği (s. 432) belirtiliyor. Toplumsal kabuller yanında yazıldıkları dönemin şartları ve referans aldıkları kaynaklar itibarıyla klasik ilmiyelerde bugünün dünyasında kadınların donanımı ve mevcut seyahat imkânlarıyla uyuşmayan varsayımlar hemen göze çarpsa da kocanın, şartları tutan kadını hac ibadetinden menedememesi önemli bir kazanım olarak görülebilir.

Hac vekâleti bahsinde, efendilerinin izniyle kölelerin, kocalarının izniyle yanlarında mahremleri bulunacak kadınların da bedel tayin edilmelerinin caiz olduğu ifade edilse de kadınların, bu vekilliğinin mekruh olduğu, çünkü onların haclarının az da olsa noksan olduğu, örneğin telbiyelerde seslerini yükseltmedikleri, remel ve hervele gibi bazı hac vazifelerini yerine getiremedikleri gibi gerekçelerle ortaya konuluyor (s. 461). Burada da yine kölelerle karşılaştırılan kadınların farz olmadığı halde bazı ritüelleri yerine getiremedikleri için eksik hac yaptıkları varsayılıyor. Bu düşünce toplumda yaygın olarak dolaşımda olan kadınların düşünme ve davranış yönünden eksik ve kıt oldukları inancını yansıtıyor ve pekiştiriyor. Kadınların eksik görülmesi değer sıralamasında da kendilerine verilen düşük mertebeyi açıklıyor. Bunu kurban bahsinde de görüyoruz. Kurban ve Av Kitabı'nın "Akika" kurbanı bahsinde oğlan çocuğu için kesileceği gibi kız çocuğu için de akika kurbanı kesileceği ve her biri için bir koyunun kesilmesinin yeterli olacağı söyleniyor. Bununla beraber oğlan çocuğu için iki koyun kesilmesi görüşünde olanların da bulunduğu belirtiliyor (s. 483, 484).

Ataerkil kültürde kadınlar varoluşsal eksiklikleri nedeniyle yanlış bir şey yapmamaları için sürekli izne tabi olmalıdır. Kadınlar erkeklerin denetimindeyken erkek egemen dünya tehlikelerden korunmuş olur ve devamı sağlanır. Bu nedenle kadınların dünya ile irtibatları kocalarının veya ailelerindeki erkeklerin inisiyatifine bırakılır. Kadınların dünya ile onların kendileri için uygun gördüğü ölçüde bir ilişki kurmaları dinî argümanlarca da kutsandır. Kerahiyet ve İstihsan Kitabı'nda ilim tahsil etmenin her Müslüman erkek ve kadın için bir vazife olduğu ifade edilirken Müslüman hanımların abdest, namaz, oruç gibi dinî hususlara ait bir kısım meseleleri ya kocaları, mahremleri vasıtasıyla öğrenecekleri veya kocalarının rızalarıyla ara sıra bir ilim meclisine giderek öğrenmeye çalışacakları; fakat kocalarının rızaları olmadıkça bir ilim meclisine çıkıp gidemeyecekleri de vurgulanıyor. Ayrıca bir kadına dinî bir meseleyi öğretmek vazifesi söz konusu olduğunda eğer kocası bu meseleyi çözer veya ehlinden

öğrenip kendisine bildirirse maksadın hâsıl olacağını, fakat kocası bunu halledemez ve sorup öğrenmekten çekinirse kadının o meseleyi gidip ehlinden öğrenmek salahiyetine sahip olacağı söyleniyor. Bilmen'e göre yeter ki kadınlar İslam adabına uygun bir tarzda hareket etsin (s. 499). Burada İslam adabına uymak özellikle kadınlar için yer yer hep tekrar eden bir şeydir. İslam Ahlak Kitabı'nda ailevi vazifeler başlığı altında da kocanın ve kadının başlıca vazifeleri sıralanırken kocalar için hayırlı olanın hanımlarına iyi davranmak olduğu çeşitli hadislerle desteklenerek ortaya konulurken; kadınların başlıca vazifelerinin ise "kocasının meşru emirlerini tutmak, onun namusunu, haysiyetini koruyup haline kanaat etmek, israftan kaçınmak ve ev hanımı olacak bir vaziyette bulunmak" (s. 546) şeklinde detaylandırılıyor.

Kadınlar ve erkekler evlilikle ilgili konularda da farklı ölçütlere göre değerlendiriliyorlar. Buna göre "Müslümanlıkta Aile ve Akrabalık İlişkileri" bahsinde bir Müslüman ehl-i kitap olan bir Yahudi veya Hristiyan kadını nikahlayabilse de Müslüman bir kadının hiçbir gayrimüslimle evlenemeyeceği, bunun dinen kesin bir şekilde haram kılındığı, böyle bir durumun İslam şerefine, İslam menfaatine ve Müslüman kadının kişisel kurtuluşuna ve mutluluğuna aykırı olduğu (s. 509, 510) ifade ediliyor. Burada dinî bir yasak olarak kadınlara konulan engel, bütün bir Akdeniz kültüründe, tarihi İslam'dan çok öncelere giden yabancı erkekleri hane içine almama pratiğinin dinsel bir versiyonu olarak görülebilir.² Bu tür topluluklarda şeref kadınların bedenlerini yabancı erkeklere karşı güvende tutan erkeklere bahşedilen onurdur. Bu kültürlerde kadın, sahip olunan bir şey olarak yabancı biriyle evlendiğinde kaybedilen, karşı tarafın hükmü altına girmiş biri olarak düşünülür. Bu nedenle kadınların yabancılarla evlenmesi topluluğun menfaatine ve kadının mutluluğuna engel bir

---

² Germaine Tillion'un *Harem ve Kuzenler* isimli çalışması bu konudaki önemli kaynaklardan biridir.

şey olarak görülür. Yaşlı erkeklerin hiyerarşinin en tepesinde yer aldığı bu tip kapalı topluluklardaki cinsiyet ve akrabalık rejimine dayalı değerlerin önemli oranda fetvalara yansıdığını görürüz. Dolayısıyla Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslam İlmihali*'nin toplumsal cinsiyet yaklaşımı ataerkil toplumsal değerleri, onlara dinî bir boyut katarak onaylamakta ve kutsamaktadır.

Sonuç

Dinî literatürün önemli bir parçası olan ilmihal kitaplarından biri olan *Büyük İslam İlmihali*'nde, kadınların insan olarak erkeklerle eşit olduğu; inanç, ibadet, günah, sevap gibi hususlarda aynı sorumluluğa sahip oldukları ifade edilirken; dinî ve toplumsal hareketlilik, liderlik, şahitlik, miras gibi konularda eşit olmadıklarını ortaya koyan hükümler bulunmaktadır. Yani kadının, özgür ve sorumlu bir birey olarak varlık alanı iman ve ibadet gibi doğrudan Allah'a karşı sorumluluklarıyla sınırlandırılmakta, kamusal alandaki varlığı ve bununla irtibatlı sorumlulukları çoğunlukla din adına elinden alınmaktadır. Fetvalarda kadına ve erkeğe yönelik dinî anlayış ve beklentiler geleneksel kabuller etrafında kurulmakta, kadın yetişkin bir insan olarak değil, kimi zaman çocukla kimi zaman ise köleyle bir arada düşünülebilen bir mertebede, daha çok toplumsal cinsiyet anlayışına bağlı görevleriyle ele alınmaktadır.

Toplumsal kadınlık anlayışı, yaygın inançlar ve değer yargılarıyla iç içe geçerek hem yukarda sözü geçen değer ve inançları yansıtmakta hem de onların kurgulanmalarına yardımcı olmaktadır. Dinsel söylem yoluyla aktarılan ataerkil gelenek, kadına ve erkeğe biçtiği farklı statüler ve onları birbirinden ayırıştıran, farklılaştıran, hatta erkeği üstün tutan mesajlarıyla toplumsal cinsiyet rollerini keskinleştirmektedir. Erkeğin kadına üstün tutulması, kadının kocası veya babası tarafından korunmaya muhtaç olarak tanımlanması da özellikle ülkemizde çok yaygın bir şekilde rastladığımız kadına yönelik çeşitli şiddet biçimlerinin temelinde yatmaktadır. Bu durum

kadınların yaşadıkları hak ihlallerinde dinî söylem ve otoritelerin de büyük sorumluluğu olduğunu gösteriyor. Bu çerçevede bu çalışmada toplumsal cinsiyet yaklaşımı analiz edilen *Büyük İslam İlmihali*'nde ortaya konulan hükümlerde erkeğin, bireysel özgürlükleri kadına göre tam olan bir cinsiyet olarak esas muhatap şeklinde görüldüğü, kadınların ise daha çok cinsel özellikleri ve rolleri üzerinden ele alınan, ev dışındaki hareketlilikleri ve etkinlikleri dinî engellerle mümkün olduğunca kısıtlanmaya çalışılan, köleler ve çocuklar gibi hukuken erkeğin hükmü altında olan bir cinsiyet olarak konumlandırıldığı görülmüştür. Bu açıdan Bilmen'in ilmihali, kendi döneminin cinsiyet ayırıcı geleneksel toplumsal değerlerini yansıtan, tekrarlayan, onaylayan ve pekiştiren bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Kadınları toplumsal hayatın dışına itmek, onları ev merkezli görevlerle sınırlamak ve çeşitli söylemler yoluyla erkeklere ait alanlarda bulunmalarını gayri meşru ilan etmek her yerde olduğu gibi ilmihallerde de karşımıza çıkmaktadır. Aile içi geleneksel işbölümü vurgusu içeren tanımlama biçimleriyle kadınların evin dışında üretmelerinin, kamusal ağların ve bununla bağlantılı farkındalıkların bir parçası olması engellenmiş olmaktadır. Oysa ilmihal gibi yaygın etkisi olan dinî metinlerin, kadınları erkeklere itaat etmesi beklenen sessiz köleler olarak tasarlayan kabullerden arındırılması gerekmektedir. Erkek ve kadın arasında insani ve hukuki eşitliğe dayalı bir yaklaşımla dinî metinlerin kadınları kısıtlayıcı argümanların hüküm sürdüğü bir alan olmaktan çıkarılması, dinî alanı kadınlar için de daha güvenli hale getirecektir. Eğitimli Müslüman kadınlar artık geleneksel dinsel söylemin kendileri hakkındaki yaklaşımından rahatsızlık duymakta ve onu sorgulamaktadırlar. Bunun için de adalet ve eşitlik gibi temel insani prensiplerden yola çıkarak fıkıh ve tefsir literatürünün cinsiyetçi kodlarının gözden geçirilip yeniden yorumlanması gerektiğini daha çok dillendirmektedirler.

Teşekkür: Bulunmamaktadır.

Çıkar Çatışması Beyanı: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız çift kör hakemli.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Kaynaklar / References

- Adak, S. (2016). Siyaset ve toplumsal cinsiyet. İçinde F. Saygılıgil (Haz.), *Toplumsal cinsiyet tartışmaları*, (ss. 17-32). Dipnot Yayınları.
- Ahmed, L. (2018). Arap kültürü ve kadınların bedenlerinin yazılışı (E. Salman, Çev.), İçinde P. İlkaracan (Der.), *Müslüman toplumlarda kadın ve cinsellik*, (ss. 55-74). İletişim Yayınları.
- Aktaş, C. (1997). Kadının toplumsallaşması ve fitne. *İslami Araştırmalar*, 10(4), 241-248.
- Ali, K. (2015). *Cinsel ahlak ve İslam* (A. B. Baloğlu, Çev.). İletişim Yayınları.
- Alkan, A. (2009). Giriş: Cinsiyet dinamiklerinin peşinden mekânın izini sürmek. İçinde A. Alkan (Der.), *Cins cins mekân*, (ss. 7-35). Varlık Yayınları.
- Arık, H. (2009). Kahvehanede erkek olmak: Kamusal alanda erkek egemenliğinin antropolojisi. İçinde A. Alkan (Der.), *Cins cins mekân*, (ss. 168-201). Varlık Yayınları.
- Atay, T. (2004). "Erkeklik" en çok erkeği ezer. *Toplum ve Bilim*, 101, 11-30.
- Berber, N. (2016). Kadına yönelik şiddet. İçinde F. Saygılıgil (Haz.), *Toplumsal cinsiyet tartışmaları*, (ss. 249-270). Dipnot Yayınları.
- Berktaş, F. (2014). *Tek tanrılı dinler karşısında kadın*. Metis Yayınları.
- Bilmen, Ö. N. (1947). *Büyük İslam ilmihali*. A.H.İ. Yayınları.
- Connell, R. W. (1998). *Toplumsal cinsiyet ve iktidar* (C. Soydemir, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Çetin, R. (2016). Kültürün öznesi ve nesnesi olarak kadın: Kadın ilmihalleri örneği. *Dini Araştırmalar*, 19(49), 9-35.
- Delaney, C. (2001). *Tohum ve toprak* (S. Somuncuoğlu, A. Bora, Çev.). İletişim Yayınları.

- Diaz-Stevens, A. M. (2006). Porto Riko’da toplumsal savaş alanı olarak kadın bedeni (S. Özbudun, Çev.). İçinde Sylvia Marcos (Der.), *Bedenler, dinler ve toplumsal cinsiyet*, (ss. 235-253). Ütopya Yayınları.
- Elçik, G. (2016). Beden iki nokta üst üste. İçinde F. Saygılıgil (Haz.), *Toplumsal cinsiyet tartışmaları*, (ss. 187-212). Dipnot Yayınları.
- Eslen-Ziya, H. & Korkut, U. (2016). Hutbelerde toplumsal cinsiyet söylemlerinin yapılandırılması. İçinde Ç. Kâğıtçıbaşı vd. (Der.), *Kadın odaklı*, (ss. 241-267). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Gürkan, S., Perşembe, E. (2020). İslam kadın ilmihallerinde kadının toplumsal hayattaki yeri: Kadın ve erkek ilmihal yazarları üzerine bir karşılaştırma. *Turkish Studies-Religion*, 15(2), 211-222.
- Hablemitoğlu, Ş. (2005). *Toplumsal cinsiyet yazıları*. Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Hatipoğlu, M. S. (1997). İslam’ın kadına bakışı. *İslami Araştırmalar*, 10(4), 223, 227.
- İlkkaracan, P. (2018). Giriş: Müslüman toplumlarda kadın ve cinsellik (E. Salman, Çev.). İçinde P. İlkkaracan (Der.) *Müslüman toplumlarda kadın ve cinsellik*. (ss. 11-32). İletişim Yayınları.
- Kancı, T. (2008). Cumhuriyet’in ilk yıllarından bugünlere ders kitaplarında kadınlık ve erkeklik kurguları. İçinde N. Mutluer. (Der.), *Cinsiyet halleri*, (ss. 88-102). Varlık Yayınları.
- Kelpetin Arpaguş, H. (2000). İlmihal. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, 139-141.
- Kendall, L. (2006). Ama cinsel değil mi? Etnografik bakışın ötesindeki Freudcu *Lapsus* (S. Özbudun, Çev.). İçinde S. Marcos (Der.), *Bedenler, dinler ve toplumsal cinsiyet*, (ss. 194-216). Ütopya Yayınları.
- Kırbaçoğlu, M. H. (2016). İlmihal dindarlığının imkânı üzerine. <http://www.hayrikirbasoglu.net>. Erişim Tarihi: 12.03.2023
- Kırbaçoğlu, M. H. (1997). Kadın konusunda Kur’an’a yöneltilen başlıca eleştiriler. *İslami Araştırmalar*, 10(4), 259-270.
- Lamrabet, A. (2017). Özcülüğün reddi ile müslüman düşüncenin radikal reformu arasında (Ö. Elitez, Çev.). İçinde Z. Ali (Der.), *İslami feminizmler*, (ss. 51-64). İletişim Yayınları.
- Mojab, S. (2006). ‘Namusun’ tikelliği ve ‘öldürmenin’ evrenselliği: erken uyarı sinyallerinden feminist pedagojiye (G. Kömürçüler, Çev.). S. Mojab, N. Abdo (Der.), *Namus adına şiddet kuramsal ve siyasal yaklaşımlar*, (ss. 17-42). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Okumuş, E. (2006). İlmihal sosyolojisi: Bir giriş denemesi -Ömer Nasuhi Bilmen örneği-. *Diyanet İlmî Dergi*, 42(4), 7-26.

- Pope, N. (2006). Ataerkil denetim araçları (G. Kömürcüler, Çev.). İçinde S. Mojab, N. Abdo (Der.). *Namus adına şiddet kuramsal ve siyasal yaklaşımlar*, (ss. 107-116). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sancar, S. (2016). Diyanet'in "kadınlaşması": Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yeni kadın ve aile politikası". İçinde Ç. Kâğıtçıbaşı vd. (Der.), *Kadın odaklı*, (ss. 203-239). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Slocum, S. (2014). Toplayıcı kadın: antropolojide erkek önyargısı (B. Abiral, Çev.). İçinde R. R. Reiter (Haz.), *Kadın antropolojisi*, (ss. 37-52). Dipnot Yayınları.
- Şefkatli Tuksal, H. (2004). İslamcı erkekliğin inşası-geleneksel rollerin ihyası. *Toplum ve Bilim*, 101, 81-88.
- Tucker, J. E. (2011). *İslam Hukuku'nda kadın, aile ve toplumsal cinsiyet* (Z. E. Koca, Çev.). Açılım Kitap.
- Uluocak, Ş., Gökulu, G., Bilir, O., Karacık, O. E., & Özbay, D. (2014). *Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği ve Kadına Yönelik Şiddet*. Paradigma Akademi Yayınları.
- Urhan, B. (2016). Kadın emeği ve toplumsal cinsiyet. İçinde F. Saygılıgil (Haz.), *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, (ss. 121-151). Dipnot Yayınları.
- Walby, S. (2016). *Patriyarka kuramı* (H. Osmanağaoğlu, Çev.). Dipnot Yayınları.
- Yılmaz, A. (2009). "Benim adım Bayram, herkes bu tezgâha hayran": Kadın-kent ilişkisinde sosyete pazarı durağı. İçinde A. Alkan (Der.). *Cins cins mekân*, (ss. 202-216). Varlık Yayınları.
- Yuval-Davis, N. (2007). *Cinsiyet ve millet* (A. Bektaş, Çev.). İletişim Yayınları.
- Yücel, Y. (2016). Ekonomik kalkınma ve toplumsal cinsiyet. İçinde F. Saygılıgil (Haz.), *Toplumsal cinsiyet tartışmaları*, (ss. 85-102). Dipnot Yayınları.